

Virág Barnabás

A Bánk bán, és ami mögötte van*

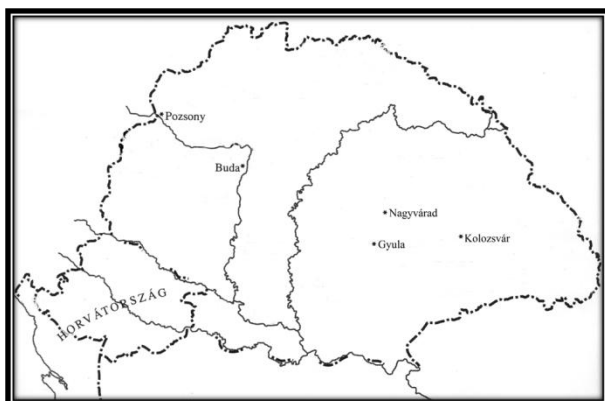
*Az alábbi írás a szerző azonos című előadásának kivonata, melyben részint bemutatja az Erkeli életutat és életművet – azt, hogy hogyan jutott el a komponista a Bánk bánig, másrészt párhuzamokat állít: az opera eredeti erkeli változata és a XX. században elterjedt változat, illetve Erkel Ferenc operája és Katona József drámája között.

Erkel Ferenc Gyulán született 1810. november 7-én. Erkel a 19. századi „hazai zeneélet központi személyisége, az európai színvonalú magyar nemzeti opera megteremtője.” (Sziklavári, 2003.) Hagyományos értelemben nem volt csodagyerek, de tízévesen már helyettesítette apját kántori feladatokban; tizenegy évesen pedig sor került első nyilvános fellépésére zongoristaként. Tanulmányait Gyulán, Nagyváradon és Pozsonyban végezte. Zenei képzését attól a Henrik Kleintől kapta, aki személyes kapcsolatban állt Beethovennel. Pozsonyban Bécs közelsége révén német hatások érték, 1828-tól Kolozsvárott már a magyar impulzusok domináltak. 1834-ben először zongorázott, 1835-ben először vezényelt Pesten (Rossini *Sevillai borbélyát* dirigálta). A Pesti Városi Színház másodkarnagya, majd a Pesti Magyar Színháznál az opera részleg ügyelője, később első karmester lett. (Sziklavári, 2000.)

1. sor: Gyula: szülőház és a vár, 2. sor: Nagyvárad, Pozsony, Kolozsvár, 3. sor: Pesti Városi Színház, Pesti Magyar Színház

Erkel Ferenc kiváló sakkjátékos volt. Ahogy felkerült Pestre, törzsvendége lett a Wurm kávéháznak, ahol gyakran megfordult Szén József levéltáros is, a kor legerősebb sakkjátékosa. Mikor Ábrányi megkérdezte Erkelt, miért vesztegeti az időt a sakkozásra, Erkel ezt válaszolta: „*Ha sakkozom, legalább nem kell zenéről, a nem is mindig szellemes zenészekkel társalogni.*” (Ösz, 1995.)

Erkel Ferenc életének főbb állomásai

A daljátékok és kezdeti operakísérletek után az első teljesen végigkomponált magyar opera Erkel Ferenc *Bátori Máriája* volt 1840-ben. Szöveggönyvét Dugonics András drámája nyomán Egressy Béni írta. Európai színvonalú magyar opera, mely a nyugati (olasz, francia és német), illetve a hazai (verbunkos) tradíciók tökéletes szintézise. Korábban betétszerűen jelentek meg ugyan magyaros tételek az operákban, de azok alapvetően németes muzsikák voltak. Németh Amadé szerint Erkel az első operájával elérte Donizetti és Bellini középső operáinak színvonalát. A *Bátori Mária* nyitánya az első magyar szimfonikus remek. (Sziklavári, 2000.) A plakáton olvashatjuk Erkel József nevét. Apja és nagyapja is József volt, de ez a József a zeneszerzőnek testvére, öccse volt.

A *Bátori Mária* bemutatójának plakátja

Címszerepben Schodelné Klein Rozália

1844 termékeny év volt Erkel Ferenc számára. Ebben az esztendőben mutatták be *Hunyadi László* c. operáját, ekkor készült el a *Himnusz* és kísérőzenét komponált három Szigligeti Ede-színműhöz. A *Hunyadi László* szöveggönyvét Tóth Lőrinc drámája alapján szintén Egressy Béni készítette. Zenéje már magyarosabb, mint a *Bátori Mária*é. Az opera nyitányát, az első magyar szimfonikus költeményként tartjuk számon, amit egy hónappal megismerése után Liszt Ferenc már Bécsben vezényelt. (Sziklavári, 2000.)

A fiatal és gyengekező uralkodó, V. László tanácsadója, Czillej Ulrik cselszövést szervez Hunyadi megöletésére. A hűséges Rozgonyi felfedi a király Hunyadi megöletésére hozott titkos ítéletét. Hunyadi védelmében hívei megölik Czilleyt. Ekkor hangzik fel a *Meghalt a cselszövő*, mely 1848-ban forradalmi tömegdal lett. Temesvárott a király hívei jelenlétében ünnepélyes fogadalmat tesz, hogy Hunyadi fiain soha boszút nem áll. Gara nádor mindent elkövet, hogy lánya, Mária Hunyadival tervezett házasságát meghiúsítsa, s helyette a király hitvesévé tegye, ezzel erősítve saját hatalmát. A budai királyi palota kertjében Hunyadi László és Gara Mária lakodalmukat ülik – itt hangzik fel a híres *Palotás*. A vidám ünnepség kellős közepén Gara nádor fegyvereseivel a király nevében elfogatja Hunyadit, akit a budai Szent György téren felállított verpadon, tomboló vihar közepette lefejeznek. (Szabó, 2010.)

Madarász Viktor: *Hunyadi László siratása* / Az opera bemutatójának plakátja / A MÁO 2012-es Hunyadi-bemutatójának plakát-részlete

Azt gondolom, a mindenki számára leggyakrabban hallott Erkel-mű a *Himnusz*, így néhány érdekességet ezzel kapcsolatban is szeretnék elmondani:

1. Kölcsey Ferenc 1823. január 22-én keletzte versét, így újévi élménye is bekerült versébe: „*Új esztendő, vígságszerző, most kezd újulni...*” Ha megnézzük az alábbi két református újévi ének szövegét, némi áthallást tapasztalunk (Bónis, 1995.):

190. Batthyány-kódex, 1550 körül

Ez esztendőt megáldjad,
Ez esztendőt megáldjad,
Kegyelméből, Úr Isten;
Bő zsírral ékesítsed,
Bő zsírral ékesítsed,
Te szent Jehova Isten!
Tégedet áldnak,
Kik lakoznak e földnek színén;
És a pusztá helyek is
Bőséggel,
Halmok áhítozódnak
Víg kedvvel:
Boldog, kit magadnak választál,
Sionnak királya!

191. Budai Ézsaiás, 1766-1841

Ez esztendőt áldással,
Ez esztendőt áldással
Koronázd meg, Úr Isten,
Hogy víg hálaadással,
Hogy víg hálaadással
Dicsérje neved minden.
Tetőled jönnek
Kedves napjai az időnek;
Nyújts hát, kérünk, bőséget
Kezddel,
Tőlünk a békességet
Ne vedd el;
De, midőn megtartod testünket,
Ne hagyj el lelkünket!

2. 1844-ben Bartay András, a Nemzeti Színház igazgatója írt ki pályázatot Kölcsey versének megzenésítésére, s ezen Erkel is elindult. A bizottság június 15-én döntött. (Érdekes, hogy a komponista 49 évvel később pontosan ezen a napon hunyt el). Szigligeti Ede, a Nemzeti Színház titkára másnap a következő közleményt adta a sajtónak: „*A' 20 darab arany jutalom egyhangulag az első szám alatti, 's következő jeligés pályaműnek íteltetett oda: „Itt az írás forgassátok. – Érett ésszel, józanon. Kölcsey”, mint a' melly, a' mellett hogy magyar jellemét 's a' költemény' szellemét leginkább megközelítő, a' két főkivántatóságot is, t. i. a' dallamegyszerűséget és a' hymnusi emelkedettséget legszerencsésebben egyesítő.*”

Gárdonyi Géza készített egyszer egy interjút Erkelrel, melyből az derül ki, hogy nem is akart himnuszt írni, csak Bartay a pályázat utolsó napján egy zongorás terembe zárta kottapapírral és tintával. Ez azonban minden kétséget kizáróan nem felel meg a valóságnak: egyrészt a pályaműveket a beérkezés sorrendjében számozták, és Erkelé az első volt; másrészt a zeneszerző, mint a Nemzeti első karmestere biztos benne lett volna a zsűriben, ha ő maga nem akar pályázni. (Bónis, 1995.)

3. Egy évvel korábban a *Szózat* megzenésítésére irányuló pályázatnál Erkel épp azért nem „szállt ringbe”, mert tagja volt a bíráló bizottságnak. Ennek ellenére ő is készített feldolgozást Vörösmarty versére. Erkel, *Szózat*ának egyik sorát beemelte a Himnuszba: „*A nagy világon e kívül / Nincsen számodra hely*” dallama rokon a „*Balsors akit régen tép. / Hozz rá víg esztendőt*”. (Bónis, 1995.)

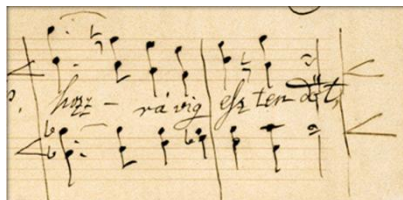
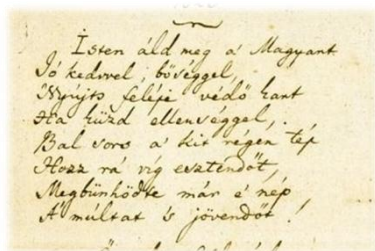
Erkel Ferenc: Szózat

Erkel Ferenc: Himnusz

Itt teszek megjegyzést arra vonatkozóan, hogy sokan tévesen „*hozz reá víg esztendőt*” énekelnek, pedig helyesen: „*hozz rá víg esztendőt*”.

Himnusz (Kölcsey és Erkel kéziratának részlete)

4. Erkel Ferenc pozsonyi évei alatt megismerte a bécsi klasszikusok művészetét. Nem meglepő tehát, hogy *Himnuszunkban* található egy idézet Haydn híres *Császárhimnuszából*, a mai német himnuszból.

Haydn: Gott erhalte

Erkel: Himnusz

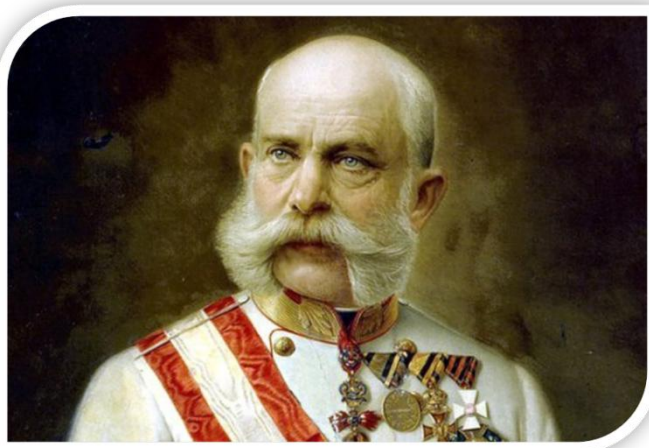

5. Erkel *Himnuszát* többen feldolgozták az idők folyamán: Mosonyi Mihály, Liszt Ferenc, Dohnányi Ernő. Szőrényi Levente pedig az *István a király* c. rockoperába emelte be.

6. Napjainkban Egressy *Szózatát* és Erkel *Himnuszát* is az eredeti tempónál sokkal lassabban énekeljük.

7. 1949-ben az akkori kormányzat szakítani akart a múlttal: új címet, új himnuszt akart. Rákosi Kodályt és Illyés Gyulát kérte fel, de „a történelmi távlatokban és teljes nemzetben gondolkodó Kodály határozottan visszautasította a felszólítást”. „Jó a régi.” – válaszolta. Ezt akárki nem tehetné volna meg. Csak egy olyan nagyformátumú ember, mint Kecskemét szülötte, Kodály Zoltán. (Bónis, 1995.)

A zeneszerzőknek azonban olykor hivatalos kötelességeknek is eleget kell tenniük: ilyen okból komponált Erkel Ferenc 1853-ban egy Ferenc József császárt üdvözlő éneket, 1857-ben pedig *Erzsébet* császárné magyarországi látogatására írt operát a Doppler-fivérekkel közösen.

I. Ferenc József császár és Wittelsbach Erzsébet (Sisi) császárné

Ezen előzmények után, 1861-ben, 155 évvel ezelőtt, január 6-án került sor a Katona József drámája nyomán, Egressy Béni szövegkönyvére komponált *Bánk bán* bemutatójára.

A *Bánk bán* bemutatójának plakátja / Katona József / Egressy Béni / Erkel Ferenc

1940-ben az Operaház akkori vezetése észlelte, hogy csökken az intézmény látogatottsága, ezért megbízást adott ki a Bánk bán átdolgozására. Rékai Nádor a zenét, Oláh Gusztáv a scenikai elemeket, Nádasdy Kálmán pedig a szöveget szabta át. Egressy szövegéből mindössze 5% maradt, zeneileg pedig egy nagy masszát hoztak létre az operából: olyan ez, mintha Verdibe belenyúlna egy „no name”. Szomorú, hogy a 2002-ben hatalmas költségvetésből készült Bánk bán operafilm ezt a szétcincált, 1940-es változatot vitte vászonra az eredeti erkeli helyett, holott olyan nagyszerű operaénekeseket szereztek meg a produkciónak, mint Kiss B. Attila, Marton Éva, Rost Andrea, Gulyás Dénes, Kovács Kolos vagy Sólyom Nagy Sándor. Rendezte: Káel Csaba, Fényképezte az Oscar-díjas, idén január elsején elhunyt Zsigmond Vilmos.

„A nyitány helyét elfoglaló rövid „Preludio” nem a cselekmény egyes mozzanatait idézi fel, hanem a Verdi-operákhoz hasonló módon teremt drámai atmoszférát.” – írja Matthew Boyden. (Boyden, 2009.) Az eredeti erkeli elképzelés szerint ezt egy kórustétel követi, amit 1940-ben, úgy ahogy van, töröltek, így a Nádasdy-Rékai-Oláh-féle verzióban a *Preludio* után rögtön dialógussal kezdődik az opera. Az eredeti nyitókórus zenei anyagát Petúr bordala után tették egy teljesen új, Gertrúdot üdvözlő és dicsőítő szöveggel.

Eredeti változat

Preludio után:

Szép örömkönnny ragyogása
kék szemén piros leánynak,
szép a harmat csillogása
szűz kelyhén tavaszvirágnak,
szép igazgyöngy hullámszája
mélyiben a tengerágnak,
szebb a bornak gyöngyforrása
öbliben arany pohárnak.

Rajta hát, ragadd kezedbe,
Ó, dicső annak nektára,
Hajtsd fenéig, és merülj be
Boldogító mámorába.
Rózsaszínben látod akkor
E silány, gonosz világot,
Elfelejtet véled a bor
Minden földi gyarlóságot.

Hát igyál, a bornak lelke
tenlekeddel egyesüljön,
e kettő egymást ölelve
végtelenségig repüljön.
Ott teremtsen jobb világot,
hogyha ez rossz ömagának,
rövid éltét élje át ott,
karjain a boldogságnak.
Éljen a király, éljen a haza!

1940-es átdolgozás

Petúr bordala után:

Szép örömkönnny ragyogása
Csillog úrnőnk mosolyára
Ékes hölgyek, hős leventék,
Zengjük im a trón kegyelmét.
Udvarában vígság járja
Hét országra nincsen párja
Óvja Isten életén át
Jó magyarnak királynéját!
Éljen a király, éljen a haza!

Ha összevetjük Katona József drámáját az Egressy-féle librettóval, az alapvető különbséget abban látjuk, hogy inkább Bánk államférfiúi vagy magánéleti problémája kerül a középpontba. „*Itten Melindám, ottan a hazám – A pártütés kiáltoz, a szerelmem Tartóztat.*” „(Egressy) a cenzúra kifogásaitól tartva [...] csökkentette [...] a drámabeli nemes lázadók, a »békétlenek« és Tiborc, a jobbagyság képviselőjének szerepét, és ezért növelte meg ugyanakkor a másik oldalon a szerelmi dráma, Melinda tragédiájának jelentőségét. Katona József eredeti koncepciójának ez a fajta kényszerű »elrajzolása« azt jelentette tehát, hogy Bánk bán igazságszolgáltatásában eltörpült a nemzet jogfosztottsága, és nagyobb hangsúlyt kapott a meggyalázott hitvesi becsület egyéni motívuma.” – írja elemzésében Szerző Katalin. (Szerző, 1989.)

Az Egressy-librettó hiányosságait Erkel a zenével igyekezett pótolni. „A »Hazám«-ária »az opera központi gondolatát szinte jelszószerű tömörséggel« (Maróthy) sűrítő, izzóan hazafias töltésű zenei anyaga [...] egyetlen megragadó zenei portréval kelti életre a Katona-dráma tragikus nemzeti hősének alakját.” (Szerző, 1989.) Azt hiszem, ha Erkel Bánk bánjáról beszélünk, legtöbbünknek rögtön beugrik Simándy József neve, hiszen generációk nőttek fel az ő *Hazám, hazám...*-jén. Az opera 1940-es átszabása előtt ez az ária sem így szerepelt. Aranymezőknek és ezüsfolyóknak nyoma sincs Egressy szövegében.

Bánk bán szerepében: Simándy József

Eredeti változat

Mint vándor, aki tévedez
viharzó éjjelen,
avagy hajós a szélvészről
korbácsolt tengeren:
úgy ingadoz felzaklatott
lelkem határtalan,
s vezércsillag nincs kétségem
vad pusztaságiban.
Amott hangzik kipusztított
hazám rémes jaja,
itt elgázolt becsületem
haldokló sóhaja.
most mind a kettő orvosra vár,
s míg itt töprenkedem,
hazámra szemfödél borul
s elvész becsületem.

Hazám, hazám, te mindenem,
hisz mindenem neked köszönhetem!
Hazám, hazám, te mindenem,
Rajtad előbb kell, előbb segítenem!
Szegény hazám, te mindenem,
rajtad előbb kell, előbb segítenem,
magyar hazám, te mindenem,
rajtad előbb, rajtad minél előbb,
rajtad kell segítenem!
Lefestem majd Gertrúd előtt
evült, nehéz bajod,
s ha írt nem ad sebedre, úgy –

1940-es átdolgozás

Mint száműzött, ki vándorol
A sűrű éjen át,
Vad fürgetegben nem lelé
Vezérlő csillagát,
Az emberszív is úgy bolyong,
Oly egyes-egyedül,
Úgy tépi künn az orkán, mint
Az önvád itt belül.
Csak egy nagy érzés éltetett
Sok gond és gyász alatt,
Hogy szent hazám és hős nevem
Szeplőtlen megmaradt.
Most mind a kettő orvosra vár,
S míg itt töprenkedem,
Hazám borítja szemfödél,
S elvész becsületem!

Hazám, hazám, te mindenem!
Tudom, hogy mindenem neked köszönhetem.
Arany mezők, ezüst folyók,
Hős vértől ázottak, könnytől áradók.
Sajgó sebét felejtí Bánk,
Zokog, de szolgálja népe szent javát.
Magyar hazám te mindenem,
Teérted bátran meghalok,
Te szent magyar hazám!
A békétlenek terveit
Gertrúd elé viszem,
S ha nem segít a nemzetem, úgy...

A másik nagy eltérés a dráma és az opera között Melinda tragédiája. Katona-művében Gertrúd halálát megbosszulva Ottó emberei gyűjtják rá Melindára a házat. Erkel operájában Melinda a híres Tisza-parti jelenetben hal meg. „*A III. felvonás első képében a Tiborc gondjaira bízott Melinda útban otthona felé kisfiával a Tisza-partra érkezik. Vihar közeledik, Melinda egyre zavartabban viselkedik. [...] Az elmúlt időszak szégyene, örökre elvesztett családi boldogságuk tudata az örületbe kergeti Melindát, és Tiborc sem tudja megakadályozni, hogy egy elborult pillanatában gyermekével együtt a Tiszába ne vesse magát.*” (Szerző, 1989.) Ha követjük a szövegkönyvet, észrevehetjük, hogy az eredetihez képest a filmből a Tisza-parti jelenet 2/3-át törölték.

Eredeti változat

MELINDA
Volt a világon két kis madár,
egymáshoz illő szép tiszta pár.
Egymást szerették gyöngédeden,
s fészkekben úgy éltek szelídeden.
Elszálla egykor a hím, és adá
párját, amíg megjön, gyám alá.
Ha tudta volna, mi rája vár,
nem hagyja őt el, de vége már.
A gyám megölte a kis madárt,
a kis, a kis madárt...
Mérgecsőrel szívet talált! Ah!
Szegény, szegény madár!
Nem látod ott,
szegény kis madárt?
Nem látod ott,
szegény kis madárt? Ah!

TIBORC
Gyerünk innen!

MELINDA
Miként ama ború, oly vérpiros vala...

TIBORC
Hamar el innen!

Operafilm (2002)

MELINDA
Élt régen egyszer két kismadár,
egymáshoz illő szép gerlepár.
Egymást szerették gyöngédeden,
fészkekben úgy éltek szelídeden.
Elszállt a hím, és a hú kismadár,
párját másra bízta, míg távol járt.
Ha tudta volna, mi rája vár,
Nem hagyja őt el, de vége már.
A sólyom megölte a kis madárt,
a kis, a kis madárt...
Mérgecsőrel, óh, jaj, szívet talált,
Szegény, szegény madár!
Nem látod ott,
szegény kis madárt?
Nem látod ott,
szegény kis madárt? Ah!

MELINDA

... az átkozott terem bíborral szőtt fala.
Miként ama villám, mely felhőkből esett,
oly hirtelen dőfő át a nyíl szívemet.

TIBORC

Ó, Istenem, miképp viszem át?

MELINDA

Úgy, úgy, borulj el ég!
Rejtsd el kék színedet!
Hisz lelkem is sötét,
mint most tekinteted... Ah!

(Villámlás, mennydörgés)

Úgy, úgy, borulj el ég!
Rejtsd el kék színedet!
Hisz lelkem oly sötét,
mint most tekinteted... Ah!

TIBORC

Asszonyom, ne késsünk tovább!
A sajka készen vár, siessünk,
a vész mindjárt elér!

MELINDA

Hát kisfiam, csitt, csitt!
Ne háborgasd, ő alszik.
Álmodj szelíden, édesdeden,
angyalom, te, angyalom, te!
Álmodj szelíden, édesdeden,
angyalom, ah, angyalom, ah!
Szállj le az égből hozzá,
oltalmazd te, őrzőangyal,
árva gyermekem.
Ah, boldogabb korban
keblemen alvál, álmodj elmúlván
rám mosolyogtál, angyal,
álmodj szelíden, álmodj szelíden,
ah, álmodj édesdeden,
álmodj, ah!
Ah, édes álmod mennyország legyen,
ah, mennyország legyen,
ne lásd e világot, e rút gonoszságot!
ne lásd e világot
ne lásd e világot, e rút gonoszságot, ah!
ne lásd e rút világot, ne lásd, ne lásd!

HANGOK A TÁVOLBÓL

Ne üljetekek most a ladikra fel,
oly csalfa a vihar, miként a nőkebel.

TIBORC

A sajka készen vár,
nagyasszonyom!

TIBORC

Nagyasszonyom,
a csónak készen vár!

MELINDA

A sajka, a sajka!
Hah, mily gondolat, Tiborc,
Gyerünk tehát, ringasson most ez engemet
egy boldogabb révpartra át,
gyerünk tehát, egy boldogabb révpartra át,
tehát, egy boldogabb révpartra át.
Bánk, Isten veled!

MELINDA

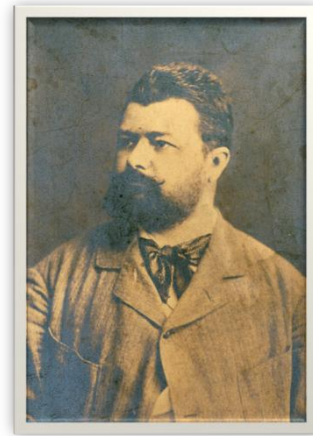
A csónak! A csónak!

/: Isten veled drága férjem,
Ott fenn látjuk egymást. :/
/: Repülj el, tiszta lelkem,
Üdvöm csak a halálban, az égi hazában,
Ott fenn látjuk egymást. :/
Üdvöm a halálban!
Üdvöm csak a halálban, a halálban, a halálban, üdv!
Ott fenn látjuk egymást!

Érdemes néhány szót ejteni Erkel Ferenc fiairól is. Zenei nevelésüket maga a zeneszerző kezdte, de később Mosonyi Mihály gondjaira bízta őket. Gyula színházi-és operakarmester lett, kb. 30 éven keresztül tanított a Zeneakadémián. Komponált is: kísérőzenét írt többek között a *Csongor és Tündéhez* valamint *Az ember tragédiájához*, de zenekari átíratokat is készített pl. Mozart *f-moll fantáziájából* vagy Schubert *A vándor* c. dalából. Másik fia, Sándor korának világviszonylatban is egyik legjelentősebb karmestere volt, aki egy operát is írt *Csobánc* címmel. (Sziklavári, 2000.)

Erkel Gyula

Erkel Sándor

Visszatérve a *Bánk bánra*... Nem mondhatunk ítéletet a tekintetben, hogy Katona vagy Erkel Bánk bánja nagyobb nemzeti kincs számunkra. „*A kérdés csupán úgy merülhet fel, – írja Szerző Katalin, – hogy a dráma és az opera sajátos műfaji törvényein belül hogyan teremti meg az egyik, és hogyan a másik szerző a mű drámai igazságának hitelét.*” (Szerző, 1989.)

Felhasznált irodalom:

BOYDEN, Matthew: Az opera kézikönyve, Bp.: Park, 2009. 326-330.

BÓNIS Ferenc: A Himnusz születése és másfél évszázada, In.: Bónis Ferenc (szerk.): Erkel Ferencről és koráról : magyar zenetörténeti tanulmányok, Bp.: Püski, 1995. 76-87.

ITTZÉS Mihály: Erkel és Kodály, In.: Bónis Ferenc (szerk.): Erkel Ferencről és koráról : magyar zenetörténeti tanulmányok, Bp.: Püski, 1995. 172-202.

ŐSZ Gábor: Erkel Ferenc és a sakk, In.: Bónis Ferenc (szerk.): Erkel Ferencről és koráról : magyar zenetörténeti tanulmányok, Bp.: Püski, 1995. 136-141.

SZABÓ Helga: Ének-zene 7. osztály, Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2010.

SZERZŐ Katalin: Erkel Ferenc: Bánk bán, In.: Kovács Sándor (szerk.): Szemelvények a zenehallgatáshoz, Bp.: Tankönyvkiadó, 1989. 174-185.

SZIKLAVÁRI Károly: Az Erkel-családról, Bárka : Irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat, 2000. (8. évf.) 4. sz. 68-76.

SZIKLAVÁRI Károly: Erkel-művek keletkezés nyomában. In: Bónis Ferenc (szerk.): Erkel Ferencről, Kodály Zoltánról és korukról, Bp.: Püski, 2001. 49-73.

SZIKLAVÁRI Károly: Zenei minilexikon, Bp.: Diáktéka, 2003. 24.